4. दशकं धर्मलक्षणम्

[**પ્રસ્તાવના :** સંસ્કૃતનું ધાર્મિક સાહિત્ય શ્રુતિ અને સ્મૃતિ - એમ બે રીતે વિભાજિત થયેલું છે. આમાંથી જે શ્રુતિ છે, તેનો એક આશય અપરિવર્તનશીલ ધર્મસાહિત્ય છે. આવા સાહિત્યમાં ઉપદેશેલી વિગતો ઉપર કોઈ કાળનો કે કોઈ દેશનો પ્રભાવ પડતો નથી. આ રીતે જોતાં શ્રુતિશાસ્ત્રનાં વિધાનો સાર્વકાલિક અને સાર્વભૌમિક હોય છે. જ્યારે સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં ઉપદેશેલી વિગતો ઉપર ક્યારેક દેશ, કાળ કે પરિસ્થિતિનો પ્રભાવ જોવામાં આવે છે. આ કારણે સ્મૃતિશાસ્ત્રનાં વિધાનો ક્યારેક એકબીજા કરતાં જુદાં પણ હોઈ શકે છે.

આમ છતાં સ્મૃતિશાસ્ત્રનાં મોટાભાગનાં વચનો કાયમી રીતે દરેક દેશમાં અને દરેક કાળમાં ઉપયોગી થાય તેવાં હોય છે. આ પાઠના શીર્ષક તરીકે આપવામાં આવેલો શ્લોક પણ આવો જ છે. આ શ્લોકમાં ધર્મનાં દસ લક્ષણોનો ઉપદેશ છે. આ લક્ષણો એવાં છે કે તેમના ઉપર કોઈ કાળવિશેષ કે દેશવિશેષની અસર પડી શકે એમ નથી. આ રીતે આ ધર્મનાં દસ લક્ષણો છેવટે તો માનવધર્મનાં લક્ષણો બની રહે છે.

ધૃતિ વગેરે ધર્મનાં જે દસ લક્ષણો અહીં ગણાવવામાં આવ્યાં છે, તેમની સમજ કેળવાય, તેમનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં આવે અને તેમનું સ્વરૂપ-દર્શન થઈ શકે, તેવા અનેક હેતુઓથી બીજાં દસ પદ્યો પણ સાથે મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ પદ્યો સંસ્કૃત સાહિત્યના જુદા જુદા ગ્રંથોમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. એમની એ વિશેષતા છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના અનેક ગ્રંથોમાં પણ તે પ્રસંગોપાત્ત રીતે ઉદ્ધૃત થતાં રહ્યાં છે. બધાં પદ્યોનો અનુષ્ટુપ્ છંદ છે.]

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥ १॥

1. धृतिः

धृतिर्नाम सुखे दुःखे यया नाप्नोति विक्रियाम्।
तां भजेत सदा प्राज्ञो य इच्छेद् गतिमात्मनः॥ २॥

2. क्षमा

क्षमाखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः।
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति॥ ३॥

3. दमः

न हृष्यति महत्यर्थे व्यसने च न शोचति।
स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते॥ ४॥

4. अस्तेयम्

अन्यदीये तृणे रत्ने काञ्चने मौक्तिकेऽपि वा।
मनसा विनिवृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्बुधाः॥ ५॥

5. शौचम्

शौचं च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽन्तरम्॥ ६॥

6. इन्द्रियनिग्रहः

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः॥ ७॥

7. धीः

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ८ ॥

8. विद्या

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ ९ ॥

9. सत्यम्

यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम्।
तत्सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययः ॥ १० ॥

10. अक्रोधः

तपते यतते चैव यच्च दानं प्रयच्छति।
क्रोधो हि सर्वं हरति तस्मात् क्रोधं विवर्जयेत् ॥ ११ ॥

ટિપ્પણી

धृतिः ધીરજ (પર્યાય - **धैर्यम्**) **दमः** દમન, પ્રયત્નપૂર્વક દબાવવું, વશ કરવું **अस्तेयम्** (**न स्तेयम् - नञ्त.**) ચોરી ન કરવી તે **इन्द्रियनिग्रहः** (**इन्द्रियाणाम् निग्रहः - ष.त.**) ઇન્દ્રિયો પર કાબૂ રાખવો તે **धीः** બુદ્ધિ (પર્યાય - **बुद्धिः, प्रज्ञा, मेधा**) **विद्या** જ્ઞાન **अक्रोधः** (**न क्रोधः - नञ्त.**) ક્રોધનો અભાવ **यया** (**यद्** (**स्त्री. सर्व.**) **तृ. ए.व.**) જેના દ્વારા **नाप्नोति - न आप्नोति** (**आप् મેળવવું, પ્રાપ્ત કરવું व. अ. ए.व.**) મેળવતો નથી, મેળવી શકતો નથી **विक्रियाम्** વિકૃતિને **भजेत** (**भज् ભજવું, સેવવું विधि. अ. ए.व.**) સ્વીકારે, અપનાવે, સેવે **प्राज्ञः** (પર્યાય - **बुधः, पण्डितः**) બુદ્ધિશાળી પુરુષ **इच्छेत्** (**इष्** ઇચ્છવું **विधि. अ. ए.व.**) ઇચ્છા કરે **गतिम्** પ્રગતિને **आत्मनः** (**आत्मन्** (**पुं**) **ष. ए.व.**) પોતાની **क्षमाखड्गः** (**क्षमा एव खड्गः - कर्म.**) ક્ષમારૂપી ખડ્ગ-તલવાર **करे** હાથમાં (પર્યાય - **हस्तः, पाणिः**) **अतृणे** (**न विद्यते तृणम् यस्य तत्, तस्मिन् - बहु.**) **वह्निः** અગ્નિ (પર્યાય - **अग्निः, अनलः, पावकः**) **उपशाम्यति** (**उप + शम् શાંત થવું, ઠરવું व. अ. ए.व.**) ઓલવાઈ જાય છે. ઠરી જાય છે. **हृष्यति** (**हृष् હર્ષ પામવો, ખુશ થવું व. अ. ए.व.**) હર્ષ પામે છે. **महत्यर्थे** મોટાં કાર્યને માટે, મોટાં કાર્યના પ્રયોજને **व्यसने** આફતમાં, મુશ્કેલીમાં **शोचति** (**शुच्** ચિંતા કરવી, શોક કરવો **व. अ. ए.व.**) ચિંતા કરે છે **वै** (**अ.**) ખરેખર **परिमितप्रज्ञः** (**परिमिता प्रज्ञा यस्य सः - बहु.**) પાકટ પ્રજ્ઞાવાન, તીવ્ર બુદ્ધિવાળો **दान्तः** (**दम् + क्त > त**) દમન કરેલો, દમનશીલ **द्विजः** બ્રાહ્મણ (જેનો ઉપનયન સંસ્કાર થયો હોય છે, તે બધાને દ્વિજ કહે છે. દ્વિજ શબ્દનો અર્થ છે - બીજી વાર જન્મેલો. એમ મનાય છે કે માણસનો પ્રથમ જન્મ માતા-પિતાને ત્યાં થાય છે અને બીજો જન્મ વિદ્યાને પ્રદાન કરનારા ગુરુ કે આચાર્યને ત્યાં થાય છે. આ રીતે જોતાં જે કોઈ ભણેલા-ગણેલા છે, તે બધા જ દ્વિજ છે.) **उच्यते** (**वच् क. व. अ. ए.व.**) કહેવાય છે **अन्यदीये काञ्चने** અન્ય વ્યક્તિના સોનામાં (પર્યાય - **हिरण्यम्, सुवर्णम्, कुन्दनम्**) **मौक्तिके** મોતીમાં **विनिवृत्तिः** નિવૃત્તિ પામવું તે, વિમુખ રહેવું તે **विदुः** (**विद् व.का.** (વૈકલ્પિકરૂપ) **अ. ब.व.**) જાણે છે. સમજે છે. **बुधाः** બુદ્ધિશાળી લોકો **द्विविधम्** બે પ્રકારનું **प्रोक्तम्** (**प्र + वच् > उच् + क्त > त क.भू.कृ.**) કહેલું, કહેવાયેલું છે **बाह्यम्** (**बहिर्भवम् - त.प्र.**) બાહ્ય, બહારનું **आभ्यन्तरम्** (**अभ्यन्तरे भवम् - त.प्र.**) આંતરિક, અંદરમાં થનારું **मृज्जलाभ्याम्** (**मृत् च जलम् च, ताभ्याम् - इ.द्व.**) માટી અને જળ વડે **स्मृतम्** (**स्मृ** યાદ કરવું, સ્મરવું, ઉપદેશ કરવો + **क्त > त क.भू.कृ.**) કહે છે, ઉપદેશે છે **भावशुद्धिः** (**भावस्य शुद्धिः - ष.त.**) ભાવનાની શુદ્ધિ **अन्तरम्** અંદરનું **श्रुत्वा** (**श्रु** સાંભળવું + **क्त्वा > त्वा सं.भू.कृ.**) સાંભળીને **स्पृष्ट्वा** (**स्पृश्** અડકવું, સ્પર્શવું + **क्त्वा > त्वा सं.भू.कृ.**) સ્પર્શ કરીને **दृष्ट्वा** (**दृश्** જોવું + **क्त्वा > त्वा सं.भू.कृ.**) જોઈને **भुक्त्वा** (**भुज्** ખાવું, ભોગવવું + **क्त्वा > त्वा सं.भू.कृ.**) ખાઈને **घ्रात्वा** (**घ्रा** સૂંઘવું + **क्त्वा > त्वा सं.भू.कृ.**) સૂંઘીને **ग्लायति** (**ग्लै** ગ્લાનિ પામવી, કંટાળવું **व. अ. ए.व.**) ગ્લાનિ પામે છે **विज्ञेयः**

જાણવું જોઈએ **जितेन्द्रियः (जितानि इन्द्रियाणि येन सः - बहु.)** ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, ઇન્દ્રિયજયી **प्रवृत्तिम्** પ્રવૃત્તિને, કાર્યમાં રહેલી વ્યસ્તતાને **निवृत्तिम्** પ્રવૃત્તિમાંથી પાછા વળવું તે, પ્રવૃત્તિને અટકાવી દેવી તે **कार्याकार्ये (कार्यं च अकार्यं च - इ.द्व)** કરવા અને ન કરવા યોગ્ય કાર્યો **भयाभये (भयम् च अभयम् च - इ.द्व.)** ભય અને અભય **वेत्ति (विद्** જાણવું **व. अ. ए.व.)** જાણે છે **पार्थ** પૃથા (કુંતી)નો પુત્ર-અર્જુન **सात्त्विकी** સત્ત્વગુણના સ્વભાવવાળી **अनेकसंशयोच्छेदि (अनेके संशयाः (कर्म.), अनेकसंशयान् उच्छेत्तुं शीलमस्य - कृ.प्र.)** અનેક સંશયોને દૂર કરવાના સ્વભાવવાળું **परोक्षार्थस्य (परोक्षेण अर्थः, तस्य - तृ.त.)** આંખોથી ઓઝલ રહેલા અર્થનું, પરોક્ષ-અપ્રસ્તુત અર્થનું **दर्शकम्** દર્શન કરાવનાર **लोचनम्** આંખ (પર્યાય - **नयनम्, नेत्रम्) अन्धः** આંધળો **यथार्थकथनम् (यथार्थस्य कथनम् - ष.त.)** જેવું છે તેવાનું કથન, વાસ્તવિક કથન **सर्वलोकसुखप्रदम् (सुखं प्रददाति - सुखप्रदम् (उप.त.), सर्वलोकेभ्यः सुखप्रदम् - च.त.)** સમસ્ત લોકોને સુખ આપનાર **तद्विपर्ययः (तस्य विपर्ययः - ष.त.)** તેનાથી વિપરીત, હોય તેનાથી ઊલટું **तपते (तप्** તપવું **व. अ. ए.व.)** તપે છે, (અહીં તપ કરે છે, પરિશ્રમ કરે છે) **यतते (यत्** યત્ન કરવો **व. अ. ए.व.)** પ્રયત્ન કરે છે **प्रयच्छति (प्र + दा > यच्छ्** આપવું, દેવું **व. अ. पु.ए.व.)** આપે છે **हरति (हृ હરવું, લઈ લેવું व. अ. ए.व.)** હરણ કરી લે છે. **विवर्जयेत् (वि + वर्ज्** છોડી દેવું, ત્યાગી દેવું **विधि. अ. ए.व.)** ત્યાગ કરવો જોઈએ, છોડી દેવું જોઈએ.

સન્ધિ

दमोऽस्तेयम् (दमः अस्तेयम्)। धीर्विद्या (धीः विद्या)। अक्रोधो दशकम् (अक्रोधः दशकम्)। धृतिर्नाम (धृतिः नाम)। नाप्नोति (न आप्नोति)। प्राज्ञो यः (प्राज्ञः यः)। पतितो वह्निः (पतितः वह्निः)। स्वयमेवोपशाम्यति (स्वयम् एव उपशाम्यति) महत्यर्थे (महति अर्थे)। स वै (सः वै)। स दान्तो द्विज उच्यते (सः दान्तः द्विजः उच्यते)। मौक्तिकेऽपि (मौक्तिके अपि)। विनिवृत्तिर्या (विनिर्वृत्तिः या)। विदुर्बुधाः (विदुः बुधाः)। भावशुद्धिस्तथाऽन्तरम् (भावशुद्धिः तथा अन्तरम्)। नास्त्यन्ध एव (न अस्ति अन्धः एव)। यच्च (यत् च)। चैव (च एव)।

વિશેષ

1. दशकं धर्मलक्षणम् – ધર્મ વિશે આપણા સમાજમાં અનેક પ્રકારની ગેરમાન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આપણાં શાસ્ત્રો કે સાહિત્યમાં ક્યાંય ધર્મનો સંકુચિત અર્થ છે જ નહિ. ધર્મની જેટલી પણ શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાઓ છે તે બધી જ ધર્મને વિશાળ અર્થમાં જીવનની મૂળભૂત આવશ્યકતા તરીકે જ મૂલવે છે. મનુસ્મૃતિમાં ધર્મનાં દસ લક્ષણો ગણાવ્યાં છે જેના દ્વારા ધર્મ શબ્દનો વ્યાપક અર્થ સમજી શકાય છે.

2. धृतिः – ધૃતિ એટલે ધીરજ. જે વ્યક્તિ ધર્મપથનો પ્રવાસી છે તેને ધૃતિ વિના ચાલે નહિ કારણ કે ધર્મ કે કર્તવ્યનો પથ અત્યંત કઠિન અને ડગલે ને પગલે પરીક્ષા કરનારો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જો વ્યક્તિ ધૈર્ય ખોઈ બેસે તો તેના માટે આ પથ પર ચાલવું અસંભવ બની જાય. ધર્મનું આ પ્રથમ લક્ષણ છે.

3. दमः/इन्द्रियनिग्रहः/जितेन्द्रियः – દમ એટલે ઇન્દ્રિયોનું દમન. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જીહ્વા અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. તેને દ્વાર કહે છે, કેમ કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો આ પાંચ દ્વારો દ્વારા અંદર પ્રવેશે છે. વિષયોના પ્રભાવથી મનુષ્ય કામનાઓમાં ફસાય છે અને દુઃખી થાય છે. આથી સુખી બનવા માટે પ્રથમ દ્વારરૂપી પાંચ ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવો આવશ્યક છે. જે અધ્યાત્મપથિક આ પાંચ ઇન્દ્રિયોને અંકુશમાં લાવે છે, તેનો નિગ્રહ કરે છે તેને જિતેન્દ્રિય કહેવાય છે.

4. अस्तेयम् – અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. મહર્ષિ પતંજલિએ યોગદર્શનમાં પાંચ યમ અંતર્ગત અસ્તેયનો સમાવેશ કર્યો છે. આપણે માત્ર કોઈની વસ્તુ તેની જાણ બહાર લઈ લેવી તેને ચોરી કહીએ છીએ; પરંતુ અહીં કોઈ અન્યની વસ્તુમાં મનથી પણ આસક્તિ થાય તેને પણ ચોરી કહી છે. આવી ચોરીનો ભાવ પણ ન હોય તેને અસ્તેય કહ્યું છે.

5. शौचम् – શૌચનો અર્થ સ્વચ્છતા કે શુદ્ધિ થાય છે. આપણે બહારની શુદ્ધિ તો રોજ કરીએ છીએ પરંતુ અંદરની શુદ્ધિ પણ એટલી જ આવશ્યક છે. આન્તરિક શુદ્ધિ એટલે વિચારોની, ભાવની શુદ્ધતા. વળી, અન્ય પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારના દુર્ભાવનો ત્યાગ કરવો તે પણ આભ્યંતર શુદ્ધિ છે. વ્યક્તિ જો અંદરથી શુદ્ધ ન હોય તો તેની ભક્તિનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી.

6. सात्त्विकी बुद्धिः - શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના 13થી 18મા અધ્યાયમાં ભગવાન કૃષ્ણ ત્રણ ગુણોનું વિસ્તૃત વિવેચન કરે છે. તેના અંતર્ગત 18મા અધ્યાયમાં ભગવાન ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ કહે છે. સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી. જે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, કાર્ય-અકાર્ય, ભય-અભય અને બંધન-મુક્તિને યથાવત્ જાણનારી બુદ્ધિ છે તે સાત્ત્વિકી છે. (જે ધર્મ-અધર્મ અને કાર્યાકાર્યને યથાવત્ નથી જાણતી તે રાજસી છે અને જે અધર્મને ધર્મ માની લે છે અને એ રીતે બધા જ પદાર્થોને વિપરીત ગ્રહણ કરે છે તે તામસી બુદ્ધિ છે.)

7. विद्या – વિદ્યા 'જ્ઞાન'નો સમાનાર્થી શબ્દ છે. અહીં 'શાસ્ત્ર' શબ્દ પણ તેના વિકલ્પે વપરાયો છે. વિદ્યા અથવા જ્ઞાનનું કાર્ય પ્રકાશ કરવાનું છે. એટલે કે જે દેખાતું નથી તેને દેખાડવાનું કાર્ય વિદ્યા કરે છે. જેમ કે કોઈ પ્રમેય પ્રથમ સમજાય નહિ; પરંતુ તેના સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન થયા પછી તે સરળ લાગે છે. આ રીતે જેમ જેમ મનુષ્ય વિદ્યા ગ્રહણ કરતો જાય છે એમ એમ એના સંશયો નાશ પામતા જાય છે. જ્ઞાનના દર્શન માટે નેત્રની આવશ્યકતા નથી કારણ કે જ્ઞાન સ્વયં લોચન છે, જે અપ્રત્યક્ષનું પણ દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) यः आत्मनः गतिम् इच्छेत् स .... भजेत्।

(क) क्षमाम् (ख) धियम् (ग) धृतिम् (घ) विद्याम्

(2) कः द्विजः उच्यते ?

(क) दान्तः (ख) अधीतविद्यः (ग) जितेन्द्रियः (घ) बुधः

(3) किं कार्यम् अकार्यं वा वेत्ति ?

(क) क्षमा (ख) धृतिः (ग) सत्यम् (घ) बुद्धिः

(4) परोक्षार्थस्य दर्शकं किमस्ति ?

(क) धृतिः (ख) बुद्धिः (ग) विद्या (घ) सत्यम्

(5) किम् आभ्यन्तरं शौचम् ?

(क) अस्तेयम् (ख) भावसंशुद्धिः (ग) बुद्धिः (घ) इन्द्रियनिग्रहः

2. संस्कृतभाषायाम् उत्तरं लिखत ।

(1) धर्मस्य कति लक्षणानि ?

(2) अन्यदीये तृणे काञ्चने च मनसा विनिवृत्तिः किम् ?

(3) सत्यस्य किं लक्षणम् ?

(4) शास्त्रम् कस्य लोचनं ?

(5) कः व्यसने न शोचति ?

3. क-वर्गं ख-वर्गेण यथास्वं योजयत ।

क-वर्गः	**ख-वर्गः**
(1) शौचम्	(1) प्रवृत्तिं निवृत्तिं च वेत्ति।
(2) धृतिः	(2) द्विविधम्।
(3) धीः	(3) मनसा विनिवृत्तिः।
(4) सत्यम्	(4) नाप्नोति विक्रियाम्।
(5) अस्तेयम्	(5) यथार्थकथनम्।

4. માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

(1) ક્ષમાશીલ વ્યક્તિ શા માટે સુરક્ષિત છે ?

(2) શાસ્ત્રને શા માટે લોચન કહ્યું છે ?

(3) ક્રોધને શા માટે છોડવો જોઈએ ?

(4) જે બંધન અને મોક્ષ બંનેને જાણે છે તેને કેવા પ્રકારની બુદ્ધિ કહેવાય ?

5. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

(1) इन्द्रियनिग्रहः

(2) शौचम्

(3) धृतिः

6. ધર્મનાં દસ લક્ષણો વિશે સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો.

7. સસંદર્ભ સમજૂતી આપો :

(1) स दान्तो द्विज उच्यते।

(2) न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः।

(3) तस्मात् क्रोधं विवर्जयेत्।

•